

AZ AFRIKAI LATINSÁG ÉS A *VETUS AFRA*

BOHACSEK DÓRA*

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola, Ókortudományi Program, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/F,
Magyarország

Beérkezett: 2021. december 15. • Elfogadva: 2021. december 29.

© 2022 A szerző(k)

ABSZTRAKT

Az észak-afrikai latin szerzők sajátos írásmódjára vonatkozó megjegyzéseket már késő ókori grammatikusoknál is olvashatunk, az afrikai latinság kérdése pedig hosszú múltra és változatos tudománytörténetre tekinthet vissza. Sokszor maguk a szerzők – így Apuleius, Szent Ágoston – térnek ki afrikai származásukra, többnyelvűségükre, sok esetben mentegetőzve az őket ért vádak miatt, melyek az általuk használt latin sajátosságaira vonatkoztak. Élt tehát egyfajta elképzelés a köztudatban az ókortól kezdve, miszerint az észak-afrikai területeken beszélt és használt latin nyelv bizonyos sajátosságokkal rendelkezik. Természetesen a kiejtés és a beszéd tekintetében nincsenek ellenőrző eszközeink, azonban ezek lenyomatain, az afrikai területekről származó szövegeken tetten érhetjük és vizsgálatuk révén közelebb kerülhetünk az afrikai latin nyelv esetleges jellegzetességeihez. A korai keresztény szövegek egyik legfontosabb emléke az úgynevezett *Codex Bobbiensis*ben hagyományozódott, amely amellett, hogy a legrégebbi fennmaradt, a Kr. u. IV. századból származó latin evangéliumfordítás, a *Vetus Latina* szöveghagyomány afrikai (*vetus Afra*) tradíciójának fő képviselője is egyben. Jelen tanulmányban annak megállapítására teszek kísérletet, hogy a kódex szövegében esetleg kimutathatók-e olyan (nyelvi) jelenségek, amelyek az eddig – elsősorban az afrikai felírt anyag elemzéséből – kirajzolódott nyelvi képünk, elképzelésünk alapján valóban afrikai sajátosságnak, *africanismus*nak tekinthetők.

KULCSSZAVAK

Észak-Afrika, *africitas*, bibliafordítás, vulgáris latin, *Vetus Latina*, *vetus Afra*

* Levelező szerző. E-mail: bohacsekdora@gmail.com

Európa-szerte több könyvtárban mintegy harminc olyan kéziratot őriztek, amelyek a négy evangélium korai latin fordításait tartalmazták.¹ Ezek száma sajnos mára tíz körülire csökkent, hagyományosan tizenhárom fő kéziratot tartanak számon,² melyek mind az úgynevezett *Vetus Latina* szöveghagyományba tartoznak. Ez az igen változatos és sokrétű gyűjtemény minden olyan korai, tehát Jeromos *Vulgatája* előtti latin nyelvű bibliafordítást – Ó- és Újszövetséget egyaránt – magában foglal, amelyeket a különböző keresztény közösségek saját használatra készítettek.³

Az evangéliumi *Vetus Latina* kéziratok esetében az első latin fordítások keletkezési ideje és helye sokat vitatott kérdés a szakirodalomban, azonban annyi biztosnak látszik, hogy az evangéliumok első latin fordításai a Kr. u. II. század utolsó negyedére datálhatók és Észak-Afrikában készülhettek.⁴ Úgy tűnik, hogy ezen a területen hamarabb megtörtént a görögről latinra való áttérés a keresztény egyházban, mint Itáliában vagy a Római Birodalom egyéb területein.⁵

Ahogy a Római Birodalomban kialakultak a kereszténység központjai, idővel a latin teret nyert a teológiai diskurzus és az egyházi közigazgatás nyelveként a göröggel szemben, és egyre több latin bibliafordítás készült és került használatba.⁶ A kéziratok diverzitását jól szemlélteti a következő adat: Lukács 24, 4–5 szöveghelyének legalább 27 eltérő olvasata maradt fenn a *Vetus Latina* kéziratokban.⁷ Jeromos maga is hivatkozik a meglévő latin fordítások hatalmas számára a *Vulgata* előszavában, mondván „majdnem annyi van, ahány kézirat”.⁸

Jeromos fordításának megjelenésekor nem szűnt meg a korábbi, latin nyelvű fordítások használata, a két szöveghagyomány még sokáig élt egymás mellett párhuzamosan.⁹ A legkorábbi fennmaradt *Vetus Latina* kéziratok a IV. század végére datálhatók, tehát arra az időre, amikor Jeromos fordítása is megjelent (az Újszövetség fordítása 382–384 között készült el, az Ószövetségé pedig 391–406 között¹⁰). A legtöbb *Vetus Latina* kézirat az V–VIII. századból származik, a legkésőbbi pedig a XIII. századból.¹¹ A kéziratok datálása jól tükrözi tehát a két szöveghagyomány párhuzamos, egyidejű jelenlétét a keresztény közösségekben.

¹ P. Burton: *The Old Latin Gospels. A Study of their Texts and Language*. Oxford – New York (2000) 3; B. M. Metzger – B. D. Ehrman: *The Text of the New Testament. Its Transmission, Corruption, and Restoration*. New York – Oxford (2005)⁴ 101.

² Burton: *i. m.* (1. j.) 7.

³ Burton: *i. m.* (1. j.) 5.

⁴ Metzger–Ehrman: *i. m.* (1. j.) 100–101.

⁵ H. A. G. Houghton: *The Latin New Testament. A Guide to its Early History, Texts, and Manuscripts*. Oxford – New York (2016) 3.

⁶ Adamik B.: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Budapest (2006) 88.

⁷ Metzger–Ehrman: *i. m.* (1. j.) 101.

⁸ „Tot sunt paene quot codices” (A szerző fordítása.) Jeromos az Újszövetség kiadásának Damasus pápához címzett előszavában így ír annak korábbi latin fordításairól: *Si enim latinis exemplaribus fides est adhibenda, respondeant quibus; tot sunt paene quot codices*. In: R. Weber – R. Gryson: *Biblia sacra: iuxta Vulgatam versionem*. Stuttgart (2007)⁵ 1515.

⁹ Burton: *i. m.* (1. j.) 7.

¹⁰ Adamik T.: *Római irodalom a kezdetektől a Nyugatrómai Birodalom bukásáig*. Budapest (2009) 784.

¹¹ Burton: *i. m.* (1. j.) 7.

A *Vulgata* hatása legkorábban a VI. századtól mutatható ki a fennmaradt *Vetus Latina* kéziratokon, de mindkét tradíció hatással volt egymásra, ugyanígy bekerülhettek egyes részek *Vetus Latina* kéziratokból is a *Vulgata* későbbi változataiba.¹² Azokat a szövegeket, amelyek alapvetően a *Vetus Latina* típusba tartoznak, de jellegzetes *Vulgata* átfedéssel rendelkeznek, „vegyes szövegeknek” nevezi a szakirodalom.¹³ Ezek mellett két további fő típusát tudjuk megkülönböztetni a *Vetus Latina* kéziratoknak: afrikai (*vetus Afra*) és európai tradíció.¹⁴

Az európai típuson belül egyes kódexek jobban összetartoznak, több alcsoportot is elkülöníthetünk, és nem figyelhető meg olyan nagy homogenitás, mint az afrikai szöveggyűjteményekben. A *vetus Afra* két kódexe (*Codex Bobbiensis* és *Codex Palatinus*) nagyon szoros egységet képez, előbbi egyetlen másik ismert típusal sem mutat hasonlóságot.¹⁵ Mivel az európai tradícióba sorolt, későbbi kéziratok többsége az afrikai típusnak tulajdonított jegyekkel is rendelkezik, úgy gondolják, hogy az afrikai szövegvariáns nyújthatta az alapot az európai tradíció számára.¹⁶ Mivel a keresztény irodalom aktivitása jelentősen csökkent Észak-Afrikában Szent Ágoston halála (430) és a vandál királyság megalakulása után (429/430), az V. és a VI. század folyamán Itália vált a latin bibliai kéziratok és exegetikai művek előállításának központjává (majd a VII. századtól Hispánia, Írország és Britannia területei is).¹⁷

Az afrikai tradíció tehát az evangéliumok legkorábbi azonosítható latin fordítása, melynek legrégebbi képviselője, a *k* kézirat – a *Codex Bob(b)iensis (k)*,¹⁸ – szövegkritikai és paleográfiai vizsgálatok alapján a IV. századra datálható és Észak-Afrikában másolhatták.¹⁹ A szöveggyűjtemény alapján biztosra vehetjük, hogy mind a négy evangéliumot tartalmazhatta a János–Lukács–Márk–Máté elrendezésben,²⁰ mára azonban csak utóbbi kettőből maradtak fenn hosszabb részletek.²¹ Szövege nagy egyezést mutat a Szent Ciprián (Sanctus Cyprianus)

¹² Uo.

¹³ Burton: *i. m.* (1. j.) 6–8: „Mixed Texts”. Ma a fennmaradt tizenhárom *Vetus Latina* kéziratból hat a „vegyes szövegek” közé tartozik.

¹⁴ Burton: *i. m.* (1. j.) 14. A korábbi *Itala* elnevezés több szempontból is problematikus: Szent Ágostonnál fordul elő először, de jelentése bizonytalan. A későbbi szakirodalom *Vetus Latina* értelemben használja, majd az észak-italiai területektől származó *Vetus Latina* kéziratok kisebb csoportjának gyűjtőneve lesz. Adolf Jülicher szövegkiadásában az európai tradíció megjelölésére használja. Az *Itala* terminusról bővebben: Burton: *i. m.* (1. j.) 5–6.

¹⁵ Burton: *i. m.* (1. j.) 15.

¹⁶ Burton: *i. m.* (1. j.) 17–18.

¹⁷ Houghton: *i. m.* (5. j.) 43.

¹⁸ Fontosabb szakirodalom és kiadások: F. F. Flech: *Wissenschaftliche Reise* II, 3. (Leipzig) 1837; C. Tischendorf: *Wiener Jahrbücher der Litteratur. Anzeige-Blatt* (1847–1849); J. Wordsworth – W. Sanday – H. J. White: *Portions of The Gospels according to St. Mark and St. Matthew from The Bobbio MS. (k), now numbered G. VII. 15 in The National Library at Turin*. Oxford (1886); C. H. Turner: *A Re-collation of Codex k of the Old Latin Gospels* (Turin G. VII.15). *JTS* 5 (1904) 88–100; F. Burkitt: *Further Notes on Codex k*. *JTS* 5 (1904) 100–107; H. von Soden: *Das Lateinische Neue Testament in Afrika zur Zeit Cyprians*. Leipzig (1909). Facsimile-kiadás: C. Cipolla: *Il Codice evangelico k della Biblioteca universitaria nazionale di Torino riprodotto in Fac-simile*. Turin (1913); A. H. A. Bakker: *A Study of Codex Evang. Bobbiensis (k), Part One*. Amsterdam (1933); E. A. Lowe: *Codices Latini Antiquiores. A Palaeographical Guide to Latin Manuscripts Prior to the Ninth Century. Supplement*. Oxford (1971) vii–x. A beuroni *Vetus Latina* Intézet új megjelölésében VL 1.

¹⁹ F. C. Burkitt: *Further Notes on Codex k*. *JTS* 5 (1904) 100–107, 107 és Metzger–Ehrman: *i. m.* (1. j.) 102.

²⁰ Ezt a sorrendet láthatjuk néhány nyugati görög kéziratban is. Cf. Wordsworth–Sanday–White: *i. m.* (18. j.) vii–xxii.

²¹ Márk 8–16 és Máté 1–15.

karthágói születésű afrikai egyházatyja (200 k. – 258) műveiben előforduló evangéliumi idézetekkel, amelyeket a *Vetus Latina* tradíció első írásos emlékeinek tarthatunk, és amelyek bizonyítják egy latin nyelvű Újszövetség-fordítás létezését a III. századi Afrikában. Szent Ciprián műveiben következetesen, azonos formában idéz az Újszövetségből, saját írásainak és idézeteinek szókincse között nagy a különbség, tehát valószínűleg egy már meglévő, korábbi latin fordítást használhatott.²² Maga a kézirat szövege így megelőzi Szent Ciprián korát és a III–IV. századnál előbbre, valószínűleg a II. századra datálható, amit a későbbi *Vetus Latina* evangélium-fordításokhoz képest a korai, eltérő szóhasználat is alátámaszt (pl. *baptista* helyett *baptiziator* vagy *parabola* helyett *similitudo*).²³ A *k* kézirat szövege független és eltér a többi *Vetus Latina* szövegtípustól és tradíciótól, egyedül a *Codex Palatinus* (*e*) mutat vele nagyobb egyezést,²⁴ amelyen azonban már az európai tradíció elemei is kimutathatók.²⁵

A *k* kéziratot a Bobbioi Apátság könyvtárában F. F. Fleck fedezte fel és adta ki 1837-ben, majd tíz évvel később, 1847-ben jelent meg Tischendorf újabb, jóval részletesebb kiadása.²⁶ A Bobbioi Apátságot, amelynek könyvtára a középkor egyik leghíresebb könyvgyűjteményévé vált, Szent Columbanus, ír bencés misszionárius alapította 612-ben,²⁷ tehát a *k* kéziratnak ekkor már legalább 200 évesnek kellett lennie. Felmerül tehát a kérdés, hogy milyen módon kerülhetett Bobbioba a kézirat?²⁸ Tischendorf kiadásában közölt egy XVI. századi lapszéli jegyzetet, amely azt állítja, hogy ez volt az a könyv, amelyet a hagyomány szerint Columbanus mindenhova magával vitt.²⁹ Wordsworth hosszasan tárgyalja a kapcsolatot a kézirat és Columbanus között, azonban a kérdés a mai napig megoldatlan probléma: Columbanus evangélium-idézetei műveiben egyáltalán nem hasonlítanak a *k* kézirat szövegéhez, illetve miért használt volna egy ír származású misszionárius Itáliában olyan kéziratot, amelynek szövege akkor, a VII. században már elavultnak számíthatott?³⁰

A kódexet jelenleg a Torinói Nemzeti Könyvtárban őrzik (Torino, Biblioteca Nazionale), jelzete: G. VII. 15.³¹ Bár a szöveg jól olvasható és szép kézírású, nagyon sok benne a banális, értelmetlennek tűnő hiba, amelyet a szakirodalom is sokszor megemlíti, a másoló műveletlen-

²² Houghton: *i. m.* (5. j.) 9. A Szent Ciprián idézetekkel való hasonlóság bővebb kifejtése: Wordsworth–Sanday–White: *i. m.* (18. j.) xlii–lxvii.

²³ Houghton: *i. m.* (5. j.) 10; Metzger–Ehrman: *i. m.* (1. j.) 102.

²⁴ A másik afrikai szövegtípusba sorolt kézirat, a *Codex Palatinus* (*e*), az V. századból származik. Mind a négy evangéliumot tartalmazta, valószínűleg a következő sorrendben: Máté–János–Lukács–Márk, mára azonban csak részletek maradtak fenn belőle. Szövege nagyon közel áll a *Codex Bobbiensis*hez, illetve Cyprianus idézeteivel is azonosítást mutat, ezért a III. század végi afrikai szövegtípust képviseli, azonban valószínűleg Észak-Itáliában (Trento?) másolhatták a többi bíborkódexhez hasonlóan. Cf.: Houghton: *i. m.* (5. j.) 43–45. (VL 2 a beuronai *Vetus Latina* Intézet jelölésében.)

²⁵ Burton: *i. m.* (1. j.) 17–18.

²⁶ Bakker: *i. m.* (18. j.) 5–6.

²⁷ Adamik T.: *Latin irodalom a kora középkorban (6–8. század): A keresztény Európa születése.* Pozsony (2014) 486.

²⁸ Bakker: *i. m.* (18. j.) 7.

²⁹ „Volumen m. s. ex membranis in 4° continens Evangelia pme editionis vetustissimum, quod ut traditum fuit illud est idem liber quem B. Columbanus Abbas in pera secum ferre consueverat.” In: Bakker: *i. m.* (18. j.) 7.

³⁰ Wordsworth–Sanday–White: *i. m.* (18. j.) xii–xxii.

³¹ 1904-ben egy nagy tűzvész miatt jelentős része megsérült, azóta kötés nélkül, mindegyik bifoliumot kifizítve és saját keretbe szerelve, üveg alatt őrzik. Cf. D. C. Parker: *Unequally Yoked: The Present State of the Codex Bobbiensis.* *JTS* 42 (1991) 581–588, 581.

ségének vagy hiányos latin tudásának tulajdonítva azokat.³² Adolphine Bakker a kézirat legújabb paleográfiai leírásában amellel érvel, hogy az írrok egy írástudatlan másoló lehetett, aki a hibáknál többé-kevésbé helyes latin szót használt, amelyeket nyilvánvalóan más *Vetus Latina* kéziratokból ismerhetett.³³ Az a feltételezés is felmerült, hogy a másoló nem volt keresztény, és ennek köszönhető bizonyos szavak elírása, például *Heliam* helyett *Helion*, a nap istenének neve.³⁴

Ugyanakkor eddigi vizsgálataim alapján ezzel nem minden esetben értek egyet: igaz, hogy nagyon sok az elírás, javítás a kéziratban, de sok olyan hiba is előfordul benne, amelyet akár nyelvi alapon is lehet magyarázni, és nem kell értelmetlen elírásnak tartani. Például a szakirodalom előszeretettel idézi a következő szöveg helyét a másoló műveletlenségére és tudatlanságára: a Mt 6, 10-ben, a *Pater noster* szövegében a következő kifejezés szerepel a *k* kéziratban: *veni ad regnum tuum* a *Vulgatában* található *adveniat regnum tuum* helyett. Burkitt szerint ez teljesen idegen a keresztény frazeológiától, és azt bizonyítja, hogy a másoló nem volt járatos a keresztény kultúrában és nem ismerte jól a Miatyánk-imádságot.³⁵ Ugyanakkor, ha a Burkitt által javasolt „*veni ad*” helyett a következőt olvassuk (ahogy az a legújabb, Adolph Jülicher nevéhez köthető szövegkritikai kiadásában is szerepel):³⁶ „*veni ad regnum tuum*”, értelmet nyer a kifejezés. Tehát nem értelmetlen hibáról vagy elírásról lehet szó, mint ahogy Burkitt ezt feltételezte, hanem egy olyan jelenségről, amely teljesen jól beleillik a *k* kézirat szövegének nyelvi képébe, hiszen a szóvégi *-d* és *-t* keverés az egyik legjellemzőbb eleme a kéziratnak.³⁷

Mindenesetre a *Codex Bobbiensis* szövege valóban sok elírást és hibát tartalmaz, melyeknek egy részét két másik korrektor javította is, megnevezésük a szakirodalomban: *m.* 2 és *m.* 3. Előbbi javításai a kézirat szövegével egyidősek, valószínűleg az eredeti másoló utólagos korrekciói lehetnek,³⁸ utóbbi (*m.* 3) javításai pedig jóval, talán több évszázaddal is későbbiek. Úgy tűnik, hogy egy hozzá nem értő amatőr vagy esetleg a könyv tulajdonosának kézjegyei, egyes vélemények szerint betűinek karaktere ír jellegű, és elképzelhető, hogy Szent Columbanus saját javításairól lehet szó.³⁹

MÓDSZERTAN

A *Codex Bobbiensis* elemzése során a Máté evangélium 1938-as, Jülicher-féle első kiadás 1972-ben megjelent második, átdolgozott kiadását használtam,⁴⁰ amelynek segítségével az evangélium első tíz fejezetét (1–10, 42) vizsgáltam meg a különféle tévesztések és hibák tekintetében.

³² Bakker: *i. m.* (18. j.) 13; Burkitt: *i. m.* (19. j.) 101.

³³ Bakker: *i. m.* (18. j.) 13.

³⁴ Houghton: *i. m.* (5. j.) 22; Márk 15, 34.

³⁵ Burkitt: *i. m.* (19. j.) 106.

³⁶ A. Jülicher – W. Matzkow – K. Aland: *Itala. Das neue Testament in altlateinischer Überlieferung I. Matthäusevangelium*. Berlin – New York (1972)².

³⁷ Bővebben az elemzés résznél.

³⁸ Burkitt: *i. m.* (19. j.) 101.

³⁹ Wordsworth–Sanday–White: *i. m.* (18. j.) x.

⁴⁰ Jülicher–Matzkow–Aland: *i. m.* (36. j.)

Jülicher kiadása a korábbiakhoz képest formabontónak mondható abból a szempontból, hogy nem tartotta meg a szokásos elrendezést és a kéziratok eredeti kinézetét (pl. oszlopok, iniciálék), és a különféle kéziratokat egyszerre mutatta be: célja nem egy hagyományos latin kritikai szövegkiadás készítése volt, amely az egyetlen, legjobb olvasat közreadására törekszik, hanem a különféle kéziratok és bibliafordítások sokszínűségének és változatosságának bemutatása, a közöttük rejlő eltérések és különbségek szemléltetése, az összehasonlítás megkönnyítése. Ennek megfelelően a *Vetus Latina* szöveghagyomány afrikai és európai megkülönböztetését juttatta érvényre szövegkiadásában, melyeket egyszerre, párhuzamos sorokban ábrázol. Sajnos az európai hagyomány esetében Jülicher egy hipotetikus *Itala*-sort rekonstruált szinte oldalanként más kéziratot részesítve előnyben, és nem követett végig egy adott kéziratot. Hogy milyen kritériumok alapján választotta ki az adott kéziratot az *Italán* belül, sehol sem fejt ki.⁴¹ Ez a megoldás nem túl szerencsés, a későbbi szerkesztők és kiadók csak a Jülicher iránti tisztelet miatt őrizték meg halála után a végleges kiadásban.⁴² Mindezzel együtt még mindig az egyik legjobban használható és legújabb olyan kiadása az evangéliumi *Vetus Latina* fordításoknak, amely a kéziratok diverzitását kívánja bemutatni.⁴³ A *vetus Afra* tradíció tekintetében szerencsére mindvégig következetes maradt Jülicher, és egységesen a *Codex Bobbiensis* (hiány esetén pedig a *Codex Palatinus*) szövegét követi,⁴⁴ így lehetővé válik az afrikai variáns szövegének és sajátosságainak vizsgálata.

Elemzésem során a *vetus Afra* szöveghagyomány *k* kéziratának eltéréseit vizsgáltam meg elsősorban a *Vulgata* szövegéhez képest, de figyelembe vettem az *Itala* fő- és melléksorait is, illetve az *Afra* ezekkel való esetleges egyezéseit is. Azokon a szöveghelyeken, ahol a tévesztések, eltérések esetében esetleg az eredeti görög szöveg hatásáról, tehát *graecismusról* lehet szó, a görög szövegre is tekintettel voltam.

A *Vulgatához* Augustinus Merk latin és görög kétnyelvű Újszövetség kiadását használtam,⁴⁵ az egyes latin szavak jelentésének és előfordulásának vizsgálatához pedig az *Oxford Latin Dictionary*-t⁴⁶ és a *Thesaurus linguae Latinae* adott köteteit.⁴⁷ Az elemzés során az idézett példánál minden esetben az első alak az *Afra*-variáns, a második az *Itala* fősor, a harmadik a *Vulgata* változata, amennyiben eltér tőle az *Itala* fősor, a negyedik pedig (amennyiben szükséges) a görög megfelelő. A megfelelést az alakok között ~ jelöli, a példa végén zárójelben pedig a pontos szöveghely olvasható.

⁴¹ Houghton: *i. m.* (5. j.) 126.

⁴² Burton: *i. m.* (1. j.) 10; Houghton: *i. m.* (5. j.) 126. Az Adolf Jülicher-féle *Vetus Latina* edíció első kiadása, amely a Máté evangéliumot dolgozza fel, 1938-ban jelent meg, azonban még ugyanebben az évben meghalt Jülicher. 1940-ben jelent meg a Márk evangélium Walter Matzkow szerkesztésében, aki a második világháború alatt szintén meghalt, így a Lukács és a János evangéliumot már Kurt Aland adta ki (1954-ben és 1963-ban), aki 1972-ben újra megjelentette az 1938-as Máté evangélium átdolgozott, második kiadását is. A többszörös szerkesztés miatt ma Jülicher–Matzkow–Aland (JMA) néven szokás hivatkozni a kötetekre.

⁴³ Metzger–Ehrman: *i. m.* (1. j.) 105.

⁴⁴ A *k* és *e* kézirat csak Máté 13–15-nél és Márk hat versénél fedik egymást: Máté 1–13: csak *k*, Máté 13–15: *k* és *e* együtt; Máté 16–24: csak *e*; Máté 25–27: egyik sem; Máté 28: csak *e*.

⁴⁵ A. Merk: *Novum testamentum graece et latine*. Roma (1992)¹¹.

⁴⁶ P. G. W. Glare (Ed.): *Oxford Latin Dictionary*. Oxford (2012)².

⁴⁷ *Thesaurus linguae Latinae* (TLL) online elérhetősége:

<https://www.thesaurus.badw.de/en/tll-digital/tll-open-access.html> (Utolsó letöltés: 2021. december 10.).

Noha a kiválasztott szövegrész elemzése jelen tanulmány előmunkálatai során a nem nyelvi háttérű, alapvetően a helyesírás (ortográfia) körébe tartozó jelenségek elemzésén túl az összes nyelvi alrendszer (fonológia, morfológia, szintaxis és lexika) vizsgálatára kiterjedt, területi okokból itt csak a hangtani, fonológiai jelenségek vizsgálatára szorítkozom, amelyek a vizsgált jelenségek legnagyobb hányadát teszik ki, így kellő betekintést engednek a vizsgált tárgyát képező szöveg problematikájába.

ELEMZÉS

A továbbiakban tehát az elemző vizsgálat egy részletét szeretném bemutatni, amely a hangtani változásokkal foglalkozik, először a magánhangzó-, majd pedig a mássalhangzórendszer tekintetében. A *k* kódex leggyakoribb magánhangzó-tévesztése az *e* és az *i* keverése, amely 45%-át teszi ki az ide tartozó jelenségeknek, ezt láthatjuk az első táblázatban.

1. táblázat. A *k* kézirat magánhangzójelenségei⁴⁸

e ~ i:	45% (= 22 db)	(voc.) › i + (voc.):	6% (= 3 db)
o ~ u:	11% (= 5 db)	contractio uu:	4% (= 2 db)
a ~ e:	11% (= 5 db)	oe › e:	2% (= 1 db)
syncope:	11% (= 5 db)	e › ie:	2% (= 1 db)
contractio ii:	8% (= 4 db)		

Az *e* és *i* keverések (a többi magánhangzó-tévesztéshez képest) nagyarányú előfordulása azért lehet igen érdekes, mivel az afrikai latin nyelv sajátosságaival foglalkozó szakirodalom éppen ennek hiányát, vagy csak igen ritka jelenlétét hangsúlyozza.⁴⁹ Az *e-i*- és emellett az *o-u*-füzió csekély jelenléte az afrikai latinban nagy hasonlóságot mutat a szardíniai latinsággal, ahol szintén alig mutatható ki ez a két magánhangzó-jelenség. Szardínia újlatin nyelvében, az úgynevezett szárd típusú magánhangzórendszerben a magánhangzók nyíltsági-zártsági (hangszín-) viszonyai ugyanis érintetlenek maradtak, míg a hosszúság-rövidség, azaz időtar-

⁴⁸ A vizsgált jelenségek terminusai nagyrészt az LLDB-adatbázis terminológiáját követik, mint pl. syncope (cf. http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_codes.php), az olyan jelölések azonban, mint „e ~ i”, több adatbázisbeli kódot foglal magában (pl. é: > I, í > E stb.).

⁴⁹ Az *e-i*- és *o-u*-füzió hiányára az afrikai latinban először Omeltschenko figyelt fel, aki szerint ez erős hasonlóságot mutat a szárd magánhangzórendszerrel. (S. W. Omeltschenko: *A Quantitative and Comparative Study of the Vocalism of the Latin Inscriptions of North-Africa, Britain, Dalmatia and the Balkans*. Chapel Hill [1977] 49). Észrevételét később J. N. Adams támasztotta alá két afrikai leletegyüttes (Albertini táblák és Bu Njem osztrakonok) elemzésével. (J. N. Adams: *The Regional Diversification of Latin 200 BC – AD 600*. Cambridge [2007] 642–649). Foglalkozott még a kérdéssel Loporcaro is (M. Loporcaro: Syllable, Segment and Prosody. In: M. Maide – J. C. Smith – A. Ledgeway [eds.]: *The Cambridge History of the Romance Languages: Volume 1, Structures*. Cambridge [2011] 114), illetve legújabban a feliratos anyag kapcsán lásd: Adamik B.: The Transformation of the Vowel System in African Latin with a Focus on Vowel Mergers as Evidenced in Inscriptions and the Problem of the Dialectal Positioning of Roman Africa. *ACDeb* 56 (2020) 9–25.

tam-különbség eltűnt, mint ahogy ez más latin területeken is bekövetkezett.⁵⁰ Az úgynevezett nyugati típusú magánhangzórendszerrel ellentétben a hosszú és rövid magánhangzópárok a szárdban egyszerűen összemósódtak, így nem esett egybe a hosszú *ē* és a rövid *i* egy zárt *e*-ben való ejtésben, tehát nem következett be *e-i*-fúzió.⁵¹ Ugyanígy a hosszú *ō* és a rövid *u* sem olvadt össze egy zárt *o*-ban, ezért az *o-u*-fúzió (és *o-u* keverés) sem mutatható ki.

Ennek fényében meglepő, hogy míg az afrikai szövegvariánsban a magánhangzó-jelenségek tekintetében messze a leggyakoribb az *e* és *i* tévesztés, addig az itáliai tradíció kézírataiban alig találunk rá példát, jöllehet a nyugati típusú magánhangzórendszerben erős *e-i*-fúzió figyelhető meg.⁵² Ezért mindenképpen szükséges az *Afra e* és *i* tévesztéseinek további vizsgálata: egy részük ugyanis igékben található, tehát ezekben az esetekben nem zárhatjuk ki az eltérő coniugatio-, illetve igeidő-használatot sem (főként jelen és jövő idő váltakozása).⁵³ A valószínűleg morfológiai háttérű *e* és *i* keverések mellett szintén külön csoportba kell sorolnunk azokat az eseteket, amikor a hangsúlytalan, hiátust képező, vagyis magánhangzó előtt álló *e* és *i* félmagánhangzová alakul (vagy félmássalhangzová, melyet [j]-ként írunk át),⁵⁴ így *osteum ostium* helyett⁵⁵ vagy *tinia tinea* helyett (6, 19–20), ez utóbbi esetben mindkét variáns klasszikusnak számít.⁵⁶ Végül a harmadik típusba azok az *e* és *i* tévesztések tartoznak, amelyek valószínűleg hangtani háttérűek, tehát *e-i*-fúzió miatti keverésre utalhatnak: *seve saevi* helyett (8, 28) vagy *odebiles odibilis* helyett.⁵⁷ Az ide sorolható 12 tévesztés közül kettő kizárható, mivel klasszikus variánsról beszélhetünk,⁵⁸ további két esetben pedig a harmadik declinatio pluralis nominativusi/accusativusi *-es* végződés helyetti *-is* keverésről van szó, amelyekből egyet egy későbbi kéz (*m.* 2) már javított is: *beati plangentis* (5, 5) és *virtutis (virtutes m. 2.) magnas* (7, 22). Ezek mellett szintén figyelmen kívül kell hagynunk két bibliai nevet.⁵⁹ Összességében

⁵⁰ Herman J.: *Vulgáris latin. Az újlatin nyelvek kialakulásának útja*. Budapest (2003) 34 és általánosságban 31 skk.

⁵¹ Adamik: *i. m.* (49. j.) 12–13.

⁵² Herman: *i. m.* (50. j.) 31 skk. Az *e-i*- és az *o-u*-fúzió itáliai tradícióban való alulreprezentáltsága valószínűleg e szöveg hagyomány magasabb normativitására, jobb helyesírási színvonalára vezethető vissza.

⁵³ *videt* ~ *vidit* (4, 21); *reddis reddes m. 3* ~ *reddes* (5, 33); *cognoscitis* ~ *cognoscetis* (7, 16); *facit facit m. 2* ~ *facit* (7, 17); *mittitur* ~ *mittetur* (7, 19); *adgnoscutis* ~ *cognoscetis* (7, 20); *accipit* ~ *acceptit* (8, 17).

⁵⁴ Herman: *i. m.* (50. j.) 35–36.

⁵⁵ Ehhez még: *Appendix Probi* 61: *ostium non osteum*. (Cf. J. G. F. Powell: A New Text of Appendix Probi. *CQ* 57 [2007] 687–700). Érdekes, hogy az *Appendix Probi* fennmaradt kéziratát a Bobbioi Apátság szerzetesei másolták 700 körül, és az afrikai *k* kézirat is a Bobbioi Apátság könyvtárából került elő.

⁵⁶ Cf. OLD vonatkozó szócikke. Érdekes még a *tinea* – *tinia* használata a két szöveg hagyományban. Noha mindkettő variáns klasszikus (cf. OLD), azonban az *Afrá*-ban kétszer egymás után *tinia* szerepel, míg az Itáliában *tinea* (Mt 6, 19 és 6, 20). A néhány évszázaddal későbbi *Appendix Probi* hibajegyzékének egyik sorában pontosan ezt a két variánst találjuk (*App. Pro.* 117), ahol a szerző a *tinea* alakot tartja helyesnek, szemben a *tinia*-val. Úgy tűnhetne tehát, hogy az *Afra* szóválasztása (*tinia*) előrevetít egy később már kifejezetten gyakorinak mondható jelenséget, amelyből ismét azt a következtetést vonhatnánk le, hogy az *Afra* szövegváltozata távolabb állhatott a klasszikus, normatív nyelvhasználattól. Sajnos az *Appendix Probi* legújabb kiadása pont ezt a szöveghelyet problémásnak és bizonytalannak („illegible”) jelöli meg. Cf. Powell: *i. m.* (55. j.) 698.

⁵⁷ 10, 22. Itala és Vulgata: *odio*. cf. TLL: *odibilis* szócikk: *vetus Afra*, Cyprianus, Isidorus és kései szerzők használják. Tehát valószínűleg kései szóképzés, nem volt része a klasszikus, normatív nyelvnek.

⁵⁸ *valetudinem* ~ *languorem* (4, 23. Cf. OLD vonatkozó szócikke) és *trabes* ~ *trabis* ~ *trabs* (7, 4).

⁵⁹ *Eseiam* ~ *Esaiam* ~ *Isaiam* (3, 3) és *Gerasinorum* ~ *Gerasenorum* (8, 28).

tehát hat olyan eset fordul elő a *vetus Afrā* vizsgált szövegrészletében, amely csak hangtani okkal, tehát a latin magánhangzórendszer *e-i*-fúziójával magyarázható.⁶⁰

A következő nagyobb, 11%-ot kitevő részt az *o* és *u* keverések jelensége mutatja.⁶¹ A latin magánhangzók kvantitatív rendszerének összeomlása és a kapcsolódó hangszínbeli átrendeződés következményeként a rövid *u* és a hosszú *o* egy zárt *o*-ban olvadt össze, hasonlóan a fentebb leírt *e-i*-fúzióhoz.⁶² Ha az ide sorolható tévesztések közül az egyetlen bibliai nevet figyelmen kívül hagyjuk a nevek eltérő írásmódja miatt,⁶³ kizárhatjuk az esetleges morfológiai hátteret. Mivel az *e-i* típusú hangok kétszer olyan gyakran fordulnak elő egy átlagos klasszikus latin szövegben, mint az *o-u* típusú hangok, azt mondhatjuk, hogy az *o* és *u* tévesztések aránya az *e* és *i* tévesztéseknek nagyjából a felét teszi ki. Ez azt jelenti, hogy a két hangszínfúzió egyforma intenzitással fordul elő az adott szövegben.⁶⁴

Ha megnézzük a két keverés arányát az *Afrā*-ban, a következőt láthatjuk: a 22 darab *e/i* tévesztésen belül 12 esetben lehetne fúzióval magyarázni a keverést, ennek azonban csupán a fele, 6 teljesen egyértelmű. A hangtani okkal, tehát *o-u*-fúzióval magyarázható *o/u* tévesztések száma öt, így 6 *e-i*-fúzióra jut 5 *o-u*-fúzió, ezért azt mondhatjuk, hogy az *o-u*-fúzió előrehaladottabb lehetett az *Afrā* (másolója) nyelvében, mint az *e-i*-fúzió.

Az *Afrā*-ban regisztrálható *e* és *i*, illetve *o* és *u* tévesztések nagyobb mértékű előfordulásából arra következtethetünk, hogy az afrikai szöveg esetleg átmehetett egy nyugati típusú magánhangzó-rendszerű latinságot használó itáliai redakción, amely lelőhelyét – Bobbio bencés apátsága – tekintve nem is lenne olyan meglepő.

Érdekes, hogy az *e* és *i*, illetve az *o* és *u* tévesztéseknél más hibákhoz képest sokszor javít bele a két korrektor az eredeti szövegbe.⁶⁵ Mivel az *m.* 2-vel jelzett javítások magának az eredeti másolónak az utólagos kiegészítései lehetnek,⁶⁶ elképzelhető, hogy a másoló számára már nem volt különbség az *e* és az *i*, illetve az *o* és az *u* hang között, de a későbbi ellenőrzés során műveltségi tudása miatt néhány helyen javította elírásait, de nem vette észre mindenhol a hibákat.

⁶⁰ *odiit odiet m.2* ~ *odiet* ~ *odio habebit* (6, 24). Az *odi odisse osus sum* „gyűlölni” jelentésű igének a klasszikus latinban csak *perfectum* alakjai léteztek, azonban a vulgáris latin a 3. coniugációs igék mintájára analógiás módon *imperfectum* alakokat is „gyártott” mellé. Mivel nincs olyan morfológiai alak, amellyel keverhető lenne az *'odiet'* futurum, ezért jelen esetben az *Afrā* *'odiit'* alakja az *'odiet'* helyett egyértelmű hangtani keverés lehet.; *excedetur* ~ *excidetur* (7, 19). Két eltérő jelentésű, az *excedo* 3 -*cessi* -*cessurus* „elmege” és az *excido* 3 -*cidi* -*cisus* „kivág” igének a keveréséről lehet szó. Mivel az ígétőben van a tévesztés, és a szöveggörnyezet [„kivágattatik majd”] kizárja az *excedo* ige használatát, szintén hangtani keverésről lehet szó.; *recidite* ~ *discedite* (7, 23). Az előbbi példához hasonlóan itt is két külön ige, a *recedo*/*recido*, illetve a *discedo*/*discido* ige keveréséről beszélhetünk. A szöveggörnyezet miatt csak a *recido* vagy a *discedo* használata lenne rendben [„távozzatok”], ezért szintén a hangtani keverés kategóriájába sorolhatjuk.; *seve nimus* ~ *periculosi nimis* ~ *saevi nimis* (8, 28); *illi ille m.2 autem dixit illis* ~ *et ait illis Iesus* ~ *et ait illis* (8, 32); *eritis odebilis* (odibilis) ~ *eritis odio* (10, 22).

⁶¹ *Orsae* ~ *Uriae* (1, 6); *fatoe* ~ *fatue* (5, 22); *oculos tuos dexter* ~ *oculus tuus dexter* (itt a melléknév is egyértelműen mutatja, hogy nominativus kell) (5, 29); *tutum totum m.2* ~ *totum* (5, 29); *quantu -to m.2* ~ *quanto* (6, 30).

⁶² Herman: *i. m.* (50. j.) 33–34.

⁶³ *Orsae* ~ *Uriae* (1, 6).

⁶⁴ Adamik B.: A császárkori feliratok vulgáris latin nyelvi adatainak dialektológiai érvényessége. *AntTan* 56 (2012) 91–105, 99; Adamik: *i. m.* (49. j.) 19.

⁶⁵ *reddis reddes m.3* ~ *reddes* (5, 33); *odiit odiet m.2* ~ *odiet* ~ *odio habebit* (6, 24); *facet facit m.2* ~ *facit* (7, 17); *virtutis virtutes m.2* ~ *virtutes* (7, 22).

⁶⁶ Burkitt: *i. m.* (19. j.) 101.

A további magánhangzó-tévesztések már jóval kisebb arányban fordulnak elő, a fentiek mellett még hat jelenség mutatható ki a szövegekben: 11–11% az *a* és *e* keverése, illetve a syncope:⁶⁷ előbbi nagyobbrészt bibliai nevekben jelenik meg.⁶⁸ Az *ii* összevonása (*contractio ii*) már csak 8%-ot tesz ki a táblázaton belül.⁶⁹ Néhány esetben bizonyos magánhangzók egy *i*-t vesznek maguk elé (6%), így például az *e* esetében *dicens* helyett *diciens* (10, 5) szerepel (2%). Ennek oka lehet alaktani, tehát coniugációs tőkeveredés a *faciens*-típusú igék analógiájára, vagy hangtani: ebben az esetben a hiátus előtti *-i* törlés hiperkorrekciója. A *baptizator* és *baptizantur* szavakban⁷⁰ a *-z-* utáni *-i-* a *-di-* + magánhangzó helyzetű *d* palatalizációjának reflexe is lehet (tehát a következő, mássalhangzó-változásokat tárgyaló részhez is tartozhatna), amelyet [dj] vagy [dz] affrikátának ejthettek és sok esetben egy *z*-vel írtak le: ennek analógiájára a *z*-t is írhatták *zi*-vel.⁷¹ Előfordul még az *-uu-* magánhangzó-kapcsolat összevonása (*contractio uu*, 4%),⁷² az *oe/e* tévesztés (2%),⁷³ amely az *oe* diftongus zárt *e*-ben történő mo-
noftongizálódását tanúsítja.

A mássalhangzórendszert érintő jelenségek esetében ismét azt láthatjuk, hogy egy adott jelenség – a *d* és *t* hang/betű keverése főként szóvégi helyzetben – jelentősen nagyobb részt foglal el a többi tévesztéshez képest, ráadásul az *e* és az *i* keveréséhez hasonló mértékben: a mássalhangzó-tévesztések 44%-át teszi ki, ahogy ezt a 2. táblázat is mutatja:

2. táblázat. A *k* kézirat mássalhangzó-jelenségei

t ~ d:	44% (= 38 db)	degemináció:	4% (= 3 db)
gemináció:	16% (= 14 db)	l ~ r:	2% (= 2 db)
m ~ n:	11% (= 9 db)	egyéb egyszerűsödés:	1% (= 1 db)
<i>b-v</i> -fúzió:	8% (= 7 db)	<i>v</i> kiesése:	1% (= 1 db)
s > ns:	7% (= 6 db)	x > s:	1% (= 1 db)
p ~ b:	4% (= 3 db)	ci/ce commutatio:	1% (= 1 db)

Az olyan egyszótagú szavaknál, mint *apud*, *ad*, *sed*, *quid*, *quod* már viszonylag régóta párhuzamosan létezett egymás mellett egy *-d*-re és egy *-t*-re végződő alak is, mivel a szóvégi zöngés *d* mássalhangzó zöngétlenedett egy zöngétlen mássalhangzó előtt.⁷⁴ Erre több feliratos példát is találunk már a Kr. u. I. századból is.⁷⁵ Az *Afra* esetében is ezt figyelhetjük meg, például a *sed* ellentétes értelmű köztöszóban szinte már következetes módon minden

⁶⁷ *Zebdeo* ~ *Zebedei* ~ *Zebedaei*; *Zebdeo* ~ *Zebedeo* ~ *Zebedaeo* (4, 21); *facitis* ~ *factis* (6, 2); *tribus triblis m. 2* ~ *tribulis* (7, 16); *Zebdae* ~ *Zebedei* ~ *Zebedaei* (10, 2).

⁶⁸ *Selathiel* ~ *Salathiel* ~ *Σαλαθιήλ*; *Selatiel* ~ *Salathiel* ~ *Σολαθιήλ* (1, 12); *parata viam* ~ *parate viam*; *Eseiam* ~ *Esaiam* ~ *Isaiam* ~ *Ἡσαϊον* (3, 3); *Eseiam* ~ *Esaiam* ~ *Ἡσαϊου* (4, 14).

⁶⁹ *abit* ~ *abiit* (4, 24); *filis* ~ *filiis* (7, 11); *fili* (...) *exient* ~ *fili* (...) *ibunt* pro *filii* *ibunt* (8, 12); *abit* ~ *abiit* (9, 7).

⁷⁰ *baptizator* ~ *baptista* (3, 1); *baptizabantur* ~ *baptizabantur* (3, 6). Még egy további példa a magánhangzó + *i* jelenségre, amely azonban egyszerű írástévesztés is lehet: *Decapioli* ~ *Decapoli* (4, 25).

⁷¹ A palatalizációk miatti betűtévesztések sokszor adatoltak a feliratos anyagban, cf. Herman: *i. m.* (50. j.) 41.

⁷² *tum* ~ *tua* (5, 33); *corruptum corpus tum* ~ *corpus tuum* (6, 23).

⁷³ *mechari* ~ *moechari* (5, 32).

⁷⁴ V. Väänänen: *Introduction au latin vulgaire*. Paris (1981)³ 69.

⁷⁵ Väänänen: *i. m.* (74. j.) 69: Cf. Pompei 1861 *quot scripsi* = *quod scripsi*.

alkalommal *d* helyett *t* szerepel a szóvégen. Ehhez hasonlóan a *quod*, *quid*, *numquid*, *aliquid* névmások helyett *quot*, *quit*, *numquit*, *aliquit* alakokat találunk,⁷⁶ de a 10. fejezet egyik sorában magánhangzó előtti példa is előfordul: *ad oves* helyett *at oves*. Láthatjuk tehát, hogy az *Afra*-kézirát keletkezésének idejére már nem lehetett érzékelhető különbség a szóvégi *-d* és *-t* hang között, már nemcsak zöngétlen mássalhangzó, hanem magánhangzó és zöngés mássalhangzó előtt is *-t* szerepel a szóvégen.⁷⁷ Mivel a szóvégi *-d* és *-t* között már nem volt hallható különbség, elkezdték keverni őket, és már csak a helyesírás, műveltség révén tudhatták, hogy mikor melyiket kell helyesen használni. Ezt támaszthatja alá az is, hogy az *Afrában* ennek fordítottjára is látunk példát: *mandavit* helyett *mandavid* (4, 6) és *adveniat* helyett *veniad* (6, 10) olvasható. Ezekben az esetekben, amennyiben nem hiperkorrekt keverésről lenne szó, zöngés mássalhangzó előtt bekövetkezett mondatfonetikai háttérű hasonulással, a rákövetkező szókezdő mássalhangzó okozta zöngésüléssel magyarázható a keverés: *mandavid de te* és *veniad regnum tuum*.⁷⁸

A következő nagyobb csoport a gemináció – tehát a mássalhangzók téves megkettőződésének jelensége –, amely 16%-ot tesz ki a vizsgált szövegrészletben: néhány bibliai név mellett⁷⁹ az *Afra* példáinak nagyobb része egyértelműen nyelvi háttérű tévesztés: *camelli* (3, 4),⁸⁰ *transsibit* (5, 18),⁸¹ *aterram alteram* helyett (5, 39)⁸² (elírással a szó elején), *posttulaverit* (7, 10),⁸³ *transsire* (8, 28) és *apostolorum* (10, 2).

Ugyanakkor a degemináció – tehát a kettős mássalhangzók egyszerűsödése – alig figyelhető meg: mindössze 4%-ot tesz ki a 2. táblázaton belül.⁸⁴ Ez az arány igen alacsonynak tekinthető, főleg, ha arra gondolunk, hogy a mássalhangzócsoportok és a gemináták egyszerűsödési tendenciát mutatnak a római birodalom vége felé.⁸⁵ Úgy tűnik, hogy az *Afra* kéziratának szövegállapotán ennek ellenkezőjét láthatjuk: éppen a geminálódás jelentős, míg az egysze-

⁷⁶ *quot* ~ *quod* (2, 16); *aliquit* ~ *aliquid* (5, 23); *quit* ~ *quid* (6, 8); *quit* ~ *quid* (6, 25); *quit* ~ *quid* (6, 31); *numquit* ~ *numquid* (7, 16); *quit* ~ *quid* (8, 29); *quit* ~ *quid* (9, 12); *numquit* ~ *numquid* (9, 15); *quit* ~ *quid* (10, 19).

⁷⁷ cf. a *Davit genuiterationes (uit exp.)* (1, 17); *aliquit adversus* (5, 23).

⁷⁸ A Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisából (továbbiakban Adatbázis) <http://lldb.elte.hu> (Utolsó letöltés: 2021. december 11.) feliratos korabeli példa Rómából: LLDB-36932: *sonorisatio cons. finientis / sonorisatio ante cons. medias, RELIQVID MISEROS* = *reliquit miseros*, ICUR 2, 4251, 2 = ILCV 4661, 2, Roma, AD 30 – AD 400; és Afrikából: LLDB-55403: *sonorisatio cons. finientis / sonorisatio ante cons. medias, CRE|DIDID VIX|IT* = *credidit vixit*, ICMactar 10, 11, 2-3 = BCTH 1951-52, p 201, 2-3, Africa proconsularis, Mactaris, AD 313 – AD 450. A hivatkozott feliratos gyűjtemények rövidítéseinek feloldását lásd http://lldb.elte.hu/admin/abbrev_bibl.php.

⁷⁹ *Aminadab* ~ *Aminadab*, *Aminnadab* ~ *Aminadab* (1, 4); *Ibossiam b perlin.* ~ *Iosiam* (1, 10); *Iossias* ~ *Iosias*; *Babillonis* ~ *Babylonis* (1, 11); *Ellacim* ~ *Eliachim* ~ *Eliacim* (1, 13).

⁸⁰ Itala és Vulgata: *camelorum*.

⁸¹ Itala és Vulgata: *praeteribit*.

⁸² Itala: *sinistram*, Vulgata: *alteram*.

⁸³ Itala és Vulgata: *petit*.

⁸⁴ Ebből egy a görög *μυμωνῆ* szó átírásához kapcsolódik: az *Afra* és az Itala szövegében a *mamonae* alak szerepel, míg a Vulgata geminálja a középső *m* betűt. A további két degeminációs esetben – *secessit* helyett *secesit* (2, 22) és *accesserunt* helyett *acceserunt* (8, 25 – *accese in ras. m. 2*) ugyanannak az igének két praepositívus alakját találjuk.

⁸⁵ Herman: *i. m.* (50. j.) 44.

rűsödési tendencia szinte alig mutatható ki.⁸⁶ Ez összhangban áll a feliratos anyag alapján ki-mutatható degeminációk előfordulási arányainak időbeli változási tendenciáival.⁸⁷

A gemináták mellett további mássalhangzócsoportok egyszerűsödésére is találunk néhány példát, azonban ezek kisebb előfordulásuk (1-1%) miatt akár egyszerű elírások is lehetnek.⁸⁸

A további mássalhangzórendszert érintő jelenségek esetében 10%-ban fordul elő a szóvégi *-m* és *-n* keverése,⁸⁹ azonban ezek mindig szóvégen és bibliai nevekben találhatóak, így például *ad Herodem* helyett *ad Heroden* az *Afrában* (2, 12). Ennek megfelelően lehetnek egyszerűen csak egy görögös accusativus *-n* végződésai is, ami a görög nevek esetében egyáltalán nem volt idegen a klasszikus nyelvhasználatól.⁹⁰ Analógiás módon a héber eredetű neveket – minthogy a görög szavakhoz hasonlóan idegennek hatottak a latinban – görögös accusativusba tették, mintha egy görög névről lenne szó. Az accusativusi szóvégi *-m* és *-n* körüli bizonytalanságra utal az is, hogy fordított példákat is találunk a szövegekben: a *Vulgatában* *-n*-re végződő alak szerepel, míg az *Afra* *-m*-mel írja ugyanazt a nevet.⁹¹

A következő jelentősebb előfordulású tévesztés a *b* és a *v* keverése, amely 8%-át teszi ki a mássalhangzó-jelenségeknek.⁹² Legtöbbször intervokális helyzetben jelenik meg. A példák-ból jól látszik, hogy főként a futurum használatok okozott gondot a *b* és a *v* tévesztése, csu-pán két főnévben fordul még elő ezen kívül: *novissimum* helyett *nobissimum* (5, 26) és *trabem* helyett *travem* (7, 3). Az esetek többségében *b* helyett találunk *v*-t, kétszer pedig fordítva.⁹³ A tévesztések mögött az úgynevezett /b/ és /w/ fúzió miatti keverés állhat. Már a Kr. u. I. szá-zadtól kezdve előfordulnak olyan téves alakok feliratokon, amelyekben intervokális helyzet-ben B helyett V vagy V helyett B áll. Ennek oka, hogy a *b* hang a *b* zárjának feloldódásával összemósódott a (V-vel jelölt) mássalhangzós *u*-val, amely veláris részének elvesztése után szintén bilabiális réshanggá vált.⁹⁴ Az intervokális /b/ és /w/ fúziója végül általános jelenséggé vált a Római Birodalom területein,⁹⁵ ahogy ezt az egységes újlatin réshang-folytatás is tanú-

⁸⁶ Az *Afra* elsődleges, fő kézírata, a *k* IV. századi (az *e* kézirat V. századi), az *Itala* kéziratok zöme IV–VIII. századi.

⁸⁷ Az Adatbázisban rögzített feliratos anyag alapján azt mondhatjuk, hogy a korai korszakban (I–III. század) Afriká-ban az összes mássalhangzó-jelenségnek a 41%-ot teszi ki a degemináció, míg a kései korszakban (IV–VII. század) ez 10%-ra csökken. Ugyanez Rómában a korai korszakban 9%, a kései korszakban pedig már csak 7%.

⁸⁸ *transfretavit* helyetti *transfetavit* (9, 1), ahol a három mássalhangzó közül az utolsó *-r*- kiesett, illetve a *ks* (írás-ban *x*) egyszerű (kezdetben valószínűleg hosszú) mássalhangzóvá redukálódását az első elem asszimilációja révén, amelyre szintén egyetlen példát találunk: a normatív *iuxta* helyett *iusta* (4, 18) olvasható. Herman: *i. m.* (50. j.) 43.

⁸⁹ *Oziasn* (*s perlin*). ~ *Oziam* (1, 8); *Iothan* ~ *Ioatham*, *Ezecian* ~ *Ezechian* ~ *Ezechiam* (1,9); *ad Heroden* ~ *ad Herodem* (2, 12); *Adreann* (*n² perlin*.) ~ *Adream* (4, 18); *Iohannen* ~ *Iohannem* (4, 21); *trans Iordanean* ~ *trans Iordanen* (4, 25).

⁹⁰ Adamik B.: *A latin nyelv története. Az indoeurópai alapnyelvtől a klasszikus latinig.* Budapest (2009) 182.

⁹¹ *Manassem* ~ *Manassem* ~ *Manassen* (1, 10); *Mattham* ~ *Matthan* ~ *Mathan* (1, 15).

⁹² *salvavit* (a futurum *salvabit* helyett) ~ *salvum faciet* (1, 21); *nobissimum* ~ *novissimum* (5, 26); *iuravis* ~ *iuraveris* (5, 36); *travem gravem m. 2* ~ *trabem* (7, 3); *introivit* ~ *inrabit*; *introvit* ~ *inrabit* (7, 21); *salbabitur* ~ *salvus erit* (10, 22). Érdekes, hogy mindegyik csak az afrikai szövegben fordul elő, az *Italában* nem mutatható ki ez a jelenség.

⁹³ *b* helyett *v*: *salvavit* (1, 21); *iuravis* (5, 36); *travem* (7, 3); *introivit*; *introvit* (7, 21). *v* helyett *b*: *nobissimum* (5, 26); *salbabitur* (10, 22).

⁹⁴ Herman: *i. m.* (50. j.) 42.

⁹⁵ Adamik B.: A vulgáris latin /b/ és /w/ fúziójának összefüggése a magánhangzóközi /w/ kiesésével a feliratos anyag tükrében. *Scientia et ethica. Hereditas graeco-latinitatis* 4. Debrecen (2017) 128–144.

sítja.⁹⁶ Észak-Afrikában a feliratos anyag alapján úgy tűnik, hogy igen jelentős lehetett a /b/ és /w/ fúzió miatti keverés a kései korszakban,⁹⁷ ennek fényében nem meglepő tehát, hogy az *Afra* kéziratában is találunk rá több példát.

Ugyanakkor a *v* kiesését csupán egyetlen szöveghely példázza: az *Afrában* *novum* szerepel *novum* helyett (9, 17), azonban ez könnyen lehet egyszerű elírás is, főleg, hogy ugyanannak a versnek a végén még kétszer szerepel a *novus* melléknév (*vinum novum in utres novos*), ahol viszont nem esett ki a *v*.⁹⁸

Jelentős még a hangzóközi -s- helyetti hiperkorrekt -ns- írása, amely 7%-ot tesz ki: a legtöbb esetben a görög *thesaurus* főnév és *thesaurizare* igéről van szó, amelyeket minden előfordulásukkor tévesen -ns-szel ír az *Afra*, így például *thesauros* helyett *thensauros* (6, 19).⁹⁹ A jelenség mögött az -ns- mássalhangzócsoport -s-szé egyszerűsödése áll a mássalhangzó előtti *n* kiesése miatt,¹⁰⁰ amelynek következtében egyfajta bizonytalanság lépett fel a helyesírás kapcsán, ezért hiperkorrekt módon sokszor ott is írtak *n*-t az *s* előtt, ahol eredetileg nem kellett volna.¹⁰¹

A mássalhangzó-változások kapcsán megemlíthetjük még a -*pr*- mássalhangzócsoportban a -*p*- zöngésedését, amely 4%: az afrikai szövegváltozatban a *lepra* és *leprosus* szavak helyett következetesen a *lebra* és *lebrosus* alakok szerepelnek.¹⁰² A *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* 'lepra' szócikke alapján azt láthatjuk, hogy a zöngésedett alak marad meg az újlatin nyelvekben (a zöngétlen változat – mint fr. *lèpre* és sp., pg. *lepra* – később, tehát nem a vulgáris latinból került be az adott újlatin nyelvbe).¹⁰³

Néhány bibliai név esetében az *l* és az *r* keverésére is látunk példát: *Salmon* helyett *Sarmon* (1, 4 és 1, 5).¹⁰⁴ Végezetül pedig megemlíthetjük még a -*ci*- -*ti*-vel történő írásmódját – *pacifici* helyett *patifici* az *Afrában* (5, 9) –, amelyből esetleg az *i* előtti /k/ palatalizációjára következtethetnénk, de ez az egyetlen előfordulás akár egyszerű íráshibával is magyarázható: az ilyen helyzetű /k/ palatalizációjára igen kései a latin nyelv történetében, inkább az újlatin nyelvek korai történetében következett csak be.¹⁰⁵

⁹⁶ Tamás L.: *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Budapest (1978) 54–55 és Herman: *i. m.* (50. j.) 42–43.

⁹⁷ Adamik: *i. m.* (49. j.) 21, 23. Africa proconsularis és Numidia területére igaz ez, Mauretania Caesariensis úgy tűnik, hogy egészen más típust mutat, és inkább hasonlít a hispániai vagy a galliai típushoz.

⁹⁸ Egyetlen feliratos példa Afrikából az Adatbázisban: LLDB-84495: (voc.)-V-(voc.) > ø, NOVUM = novum, LBIRNA, 637, 3 = CIL, 8, 23965, 3, Africa proconsularis, Municipium Turcetanum / Municipium Aurelium, Kr. u. 267 – Kr. u. 299.

⁹⁹ *thensauros suos ~ thensuris suis ~ thesauris suis* (2, 11); *thensauros ~ thensauros ~ thesauros; condere ~ thesaurizare ~ thesaurizare* (6, 19); *thensaurizate ~ thesaurizate ~ thesaurizate, thensauros ~ thensauros ~ thesauros* (6, 20); *thensaurus ~ thesaurus ~ thesaurus* (6, 21).

¹⁰⁰ Herman: *i. m.* (50. j.) 43.

¹⁰¹ *Appendix Probi* 75: *formosus non formunsus*. Powell: *i. m.* (55. j.) 696.

¹⁰² *lebrosus ~ leprosus* (8, 2); *lebra ~ lepra* (8, 3); *lebrosos ~ leprosos* (10, 8).

¹⁰³ W. Meyer-Lübke (Hrsg.): *Romanisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg (1935)² 4989. *lepra* „Aussatz”. It. *lebbra*, agen. *levere*, friaul. *levre*, [frz. *lèpre*, span., portg. *lepra*], és 4990. *leprosus* „aussätzig” It. *lebbruso*, engad. *alvrus*, prov. *lebros* [frz. *lèpreux*, span., portg. *leproso*].

¹⁰⁴ *Sarmon ~ Salmon* (1, 4); *Sarmon ~ Salmon* (1, 5).

¹⁰⁵ Herman: *i. m.* (50. j.) 42; Tamás: *i. m.* (96. j.) 68–69.

KONKLÚZIÓ

Az elemzés kezdetén feltett kérdésekre, miszerint kimutatható-e a jelenségek előfordulásának arányaiból esetleg olyan afrikai sajátosság, amely a *Codex Bobbiensis* afrikai szövegtípusra lehet jellemző, az eddigi vizsgálatok alapján azt válaszolhatjuk, hogy bizonyos jelenségek nagyon is a *k* kézirat jellemzőinek tűnnek.

A hangtan esetében – jóllehet a *k* kézirat (mintegy 15 fejezet terjedelmű) Máté-evangélium-részletének teljes feldolgozottságából még 5 fejezet hátravan – kirajzolódni látszódnak bizonyos mintázatok, amelyek lehetővé teszik néhány következtetés levonását: a magánhangzórendszer esetében az afrikai latintól idegen *e* és *i*, illetve *o* és *u* keverés, és az *e* mögött sejtethető hangszínfúziók magasabb arányú előfordulásából egy itáliai redakcióra következtethetünk, amit a kódex észak-itáliai lelőhelye (Bobbio) is megerősíthet.

A mássalhangzórendszer vizsgálatakor kiugró a szóvégi *-d* és *-t* keverésének előfordulása, amely egyértelműen a *k* kézirat sajátosságának tekinthető: szinte már következetes módon követi (el) a kézirat szövege (másolója), tehát nem csak egy egyszerű elírásról van szó.

A kései latinra jellemző mássalhangzócsoportok egyszerűsödési tendenciája szinte alig mutatható ki az *Afrában*, ezzel szemben a gemináció előfordulása viszonylag jelentősnek mondható a *k* kéziratban.

A *b* és *v* keverés, amely mögött a /b/ és /w/ fúziója állhat, relatív ritkasága miatt az *Afra* kéziratának szövege közelebb állhat a korai afrikai nyelvállapothoz: míg a korai Afrikában a feliratos anyagon kevesebb az emiatti tévesztés, addig a kései Afrikára ezek száma nagymértékben megnőtt.¹⁰⁶ Mindez összhangban állhat a kézirat datálásával: a *Codex Bobbiensis* IV., míg szövege nagy valószínűséggel II. századi, ennek megfelelően a latin nyelv korai nyelvállapotára jellemző tévesztéseket (is) tükrözhet.

A további három nyelvi kategória – a morfológia, a szintaxis és a lexika – hasonló elemzése, illetve a *Codex Bobbiensis* eddig még vizsgálat alá nem vont része (Máté 11–15, és Márk 8–16) további eredményekkel szolgálhat, és még jobban árnyalhatja a *k* kézitről, és így a *vetus Afra* szövegtípusról eddig kirajzolódott nyelvi képet. Úgy gondolom, hogy a *Codex Bobbiensis* szövegének a szakirodalomban szinte már közhellyé vált és sokszor emlegetett, gyakran értelmetlennek és banálisnak titulált hibái sok esetben értelmet nyerhetnek az alapos, összehasonlító elemzés révén, és bizonyos esetekben nyelvi hátteret is felfedezhetünk mögöttük, amelyek így értékes segítséget nyújthatnak e szövegek keletkezési és hagyományozódási körülményeinek felderítésében.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Jelen tanulmány a VII. Mathéma Konferencián (ELTE BTK, 2020. szeptember 18–19.) elhangzott előadás átdolgozott változata, amely a Császárkori latin feliratok számítógépes nyelvtörténeti adatbázisa című K 124170 és K 135359 számú NKFIH-projektek keretében készült.

¹⁰⁶ Adamik: *i. m.* (49. j.) 21–22. A kései Africa Proconsularisban 29,7% a *b* és a *w* keverése. Ehhez képest az *Afrában* előforduló 8% kevésnek mondható, még akkor is, ha a mássalhangzó-jelenségek között a negyedik leggyakrabban előforduló tévesztés.

SUMMARY

Comments on the unique writing style of the North-African Latin writers can already be found in the ancient grammarians' texts. The question of the African Latin language has been around for long and it also has a diverse scientific history. It was often the authors themselves – Apuleius or St. Augustine – who commented on their African ancestry, their multilingualism, and their own use of Latin. They often tried to excuse themselves for the accusations, which their (incorrect?) language use attracted. There was – already in Antiquity – a notion, that both the written and the spoken Latin of North Africa had some unique features, which set them apart from the language used in Rome. Obviously, we do not have any instruments to experience pronunciation and spoken language in antiquity, but through the study of texts written in the region, we can get a closer look on the specific features of Latin used in the region. One of the most important early Christian texts, which has been preserved in the so-called *Codex Bezae Cantabrigiae* is a fourth century Latin translation of the gospel. This text is also the main representative of the African (*vetus Africa*) version of the *Vetus Latina*. In this article I am trying to investigate this text, to see if there are any linguistic features, which can be (based on the already existing notions we have of the language from studying the inscriptions of the region) called specifically African features („*Africanismus*”).

Keywords: North Africa, *Africanitas*, Bible translation, vulgar Latin, *Vetus Latina*, *vetus Africa*

Open Access. A cikk a Creative Commons Attribution 4.0 International License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>) feltételei szerint publikált Open Access közlemény, melynek szellemében a cikk bármilyen médiumban szabadon felhasználható, megosztható és újraközölhető, feltéve, hogy az eredeti szerző és a közlés helye, illetve a CC License linkje és az esetlegesen végrehajtott módosítások feltüntetésre kerülnek. (SID_1)

